

УДК 821.161.2.09

Ольга Шаф (Дніпропетровськ)

**«СИНДРОМ САМОЗАКОХАНСТІ»
У ФЕМІНОЦЕНТРИЧНІЙ ЛІРИЦІ РУБЕЖУ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ
(на матеріалі поезії Оксани Забужко, Теодозії Зарівної, Мар'яни Савки)**

Окреслення поетикальної специфіки феміноцентричної лірики, представленої творами переважно жіночого авторства, зорієнтованими на репрезентацію на образно-смісловому, стилістичному рівнях жіночої суб'єктивності (ідентичності), стає усе актуальнішим через, по-перше, поширення літератури названого типу, по-друге, можливість з'ясувати вплив гендерно-психологічних парадигм фемінного та маскулінного на стиль сучасної поезії. Вітчизняними літературознавцями ведуться наукові пошуки в аналогічному дослідницькому напрямі, але переважно в царині прози. Лірика залишається не вивченою феміністичною критикою з методологічного погляду¹ (окрім студій Н. Зборовської, О. Ромазан, М. Штолько та ін.).

Жіноча суб'єктивність як концептуальна домінанта феміноцентричної лірики виражається через емоційно-психологічні, характерологічні, аксіологічні, мовні характеристики ліричної героїні (що часто є alter ego автора), зокрема через її емоційно-характерологічний стан самозакоханості, який, визначаючи систему взаємозв'язків «Я» зі світом, рефлексією власного місця в ньому, ставлення до нього, є одним з основних чинників моделювання ідейно-змістового ядра твору.

Самозакоханість жінки як замилювання собою, власним тілом (яке оцінюється в патріархальному світі вище, ніж її інтелект, кар'єрний успіх, особистісні якості), зумовлена, за Симоною де Бовуар, її пасивно-об'єктною роллю, сформованою біологічними, пов'язаними з ними психологічними особливостями та вихованими в ній ціннісними стереотипами. Слідом за загальноприйнятими в суспільстві поглядами на слабку стать та її призначення дівчина починає і сама ототожнювати себе зі своїм тілом, бачити в ньому джерело своєї — нехай і ілюзорної — влади над сильною статтю [1, с. 336-410]. Ставши дорослою, жінка, часто не маючи гідної себе життєвої реалізації, продовжує відшукувати сенс життя в самоспогляданні, виявляючи посилену увагу до власної зовнішності (тілесності), історії (реальне минуле та уявне), душевного життя (почуттів, мрій, снів). У літературній творчості жінки часто втілюють таку позицію щодо себе і світу, що дозволяє говорити про «синдром самозакоханості»² як одну з цільних рис фемінного письма.

Підтверджена феміністичною філософією відсутність єдиного універсального жіночого ідеалу, що компенсується ідеєю засадничої варіативності реалізації жіночності (специфіка останньої унаслідок відсутності єдиного «зразка» також залишається розмитотою), дозволяє говорити лише про певні типи презентації гендерно-психологічних властивостей. Так, самозакоханість (якщо ми відштовхуємося від фемінних текстів) може виявлятися як залюбленість у власну тілесно-духовну субстанцію, як гіперболізована увага до власної історії, як почуття власної обраності. Варіанти вияву самозакоханості цими не вичерпуються, але всі вони зводяться до ідеї самоцінності особистості ліричної героїні-жінки. Варто зауважити, що і чоловічий ліричний репрезентації властива часом самозакоханість, але специфіка її вияву, що є темою окремого (компаративного) дослідження, буде іншою.

В обраній для розгляду ліриці Оксани Забужко, Теодозії Зарівної, Мар'яни Савки представлені різні шляхи вияву «синдрому самозакоханості». (Мислима глобально «самозакоханість» помітна вже в самому факті поетичної творчості, адже, звертаючись до

© Шаф О., 2014

¹ Називаємо тут узагальнено метод дослідження мистецьких феноменів за гендерно-психологічними параметрами.

² У подальшому викладі матеріалу беремо слово «самозакоханість» у лапки, бо, хоч психологічним підґрунтям вираженого ним почуття і є оберненість, зорієнтованість на власну персону, внаслідок мистецької сублімації це поняття часто набуває духовно-особистісного змісту.

лірики з її засадничою суб'єктивністю, жінка готова оголити власне «Я», вважаючи його вартим цього, отже, самоцінним). Так, властива жінці психічна ситуація перфектності власного Я найвиразніше оприявнюється в тексті через мотив залюбленості у власне тіло, яке зображується як привабливе, тендітне, сексуальне, таке, що претендує на увагу чоловіків і користується нею. Така симптоматика «самозакоханості» зафіксована в ліриці Мар'яни Савки. У рядках «немає нікого / хто міг би до мене торкнутись / просто узяти долоню / узяти за плечі / узяти» («Кисневий голод», «Бостон-джаз» (2008)), «хтось до мене / торкається / теплі як вітер долоні / і цілує у спину / моє пригорнувши волосся» («...У дорожній валізі», там само) актуалізується мотив доторку, що увиразнює концепт тілесного як способу самопрезентації героїні у творі. У цих та інших віршах такого змісту поширені образи частин жіночого тіла та обличчя (волосся, руки, пальці, очі, губи, тіло тощо), а також займенникові форми «я», «моя», «моє», що часто нанизуються тавтологічно, перетворюючи вірш на своєрідну молитву до себе: «мовчи мене мовчи мені мовчи» («...То все моє», там само).

«Самозакоханість» ліричних героїнь / поетес зумовлює їх дистанціювання від власного «Я», кероване прагненням поглянути на себе очима іншого (чоловіка), пережити себе як об'єкт. Саме цим вмотивована поведінкова звичка жіноцтва дивитися в люстро і, як наслідок, частотність образу дзеркала у феміноцентричній ліриці, де він часто набуває ірраціонально-містичної семантики (що близьке жіночій природі). М. Штолько окреслює функціональність образу дзеркала в ліриці Ірини Жиленко, що актуально і для феміноцентричної творчості як такої, - виявляти «двоїстість жінки» і при тому фіксувати її «первісну цілісність» [8]. Леонід Ушкалов у передмові (із симптоматичною назвою «Дзеркала Оксани Забужко») до книги її вибраних поезій слушно відзначає поєднання в образі дзеркала жіночого кокетства, «отієї милої моди «другої статі» повсякчас дивитися на себе збоку», нарцисизму, «себепізнання, гострого відчуття зникості всього суцього» [2, с. 6]. У рамках нашого дослідження концептуальність образу дзеркала — в оприявненні перманентного жіночого стану самоспоглядання, самопізнання, замилювання власним «Я».

Роздвоєність ліричного «Я» у феміноцентричній ліриці як суб'єкта-об'єкта яскраво виявляється, наприклад, у вірші Савки «Я любив її» («Гірка мандрагора» (2002)), де центральний жіночий образ — проекція ліричного «Я» постає з погляду чоловіка:

Я любив її істинно так, як нікого й ніколи,
Колисав на руках перевесла важкого волосся.
Я тримав її тіло в долонях, мов скрипку-віолу
Неземного звучання, магічного срібноголосся [4, с. 46].

Концентрація чоловічої уваги в наведеному фрагменті на волосся, тілі коханої, їхнє порівняння в романтизовано-магічному модусі із скрипкою-віолою, срібноголосним звучанням зраджують маскування жіночої авторефлексії за псевдочоловічою оцінкою.

Інший тип реалізації «самозакоханості» ліричної героїні / автора в ліриці — акцентована увага до власної історії, подій особистого, часто інтимного характеру, душевного життя — мрій, снів, фантазій. Для феміноцентричної лірики характерна підкреслена пріоритетність особистого порівняно з громадським, загальнолюдським, яка, проте, не є правилом. Часто в ній розгортається мотив особистої пам'яті, як, наприклад, у поезіях «Старі светри у шафі», «Це дуже поєднує», «Деся під далеким Чортковом», «Чорна кішка» Теодозії Зарівної зі збірки «Провінційні розмисли» (2009). Розгортання мотиву пам'яті в названих поезіях супроводжується меланхолійно-сентиментальним настроєм, прагненням через минуле досягнути свою сутність і сенс існування. Квінтесенцію такого ставлення до минулого відчитуємо в заключних рядках «Старі светри у шафі»: «Та інше, не менш значне і велике, / що забула цілком незаслужено / і навіть легковажно... [3, с. 11]. Лірична героїня жалкує про те, що не вела щоденників, тому не вловила те, що «безслідно розтануло». Сьогодні цікавить її лише в проекції на її минуле (яке, отже, вважається ціннішим) — «То не весна, а її проекція, / колишня, тридцятилітня, / що спливла на мить, не знати і як, / у цей фальшивий світ» [3, с. 15]. Оберненість на власне минуле ліричної героїні психологічно вмотивована віковою кризою жінки, яка, втративши надії на реалізацію в майбутньому, шукає сенс існування в минулому [1, с. 660].

Тенденція ідеалізації минулого виявляється в актуалізації дитячих спогадів, що часто стають змістом феміноцентричної лірики. У поезіях збірки «Квіти цмину» Мар'яни Савки домінує рефлексія власного дитинства в колі родини, долі її предків, що розгортається як «історіософія» свого роду. Збірка присвячена «бабуні Анні та всім ангелам-охоронцям» — рідним. Їхні постаті є героями циклів-розділів «Почути ангела», «Та, що іде по воді», «Родинні пасторалі», книга ілюстрована світлинами із сімейного архіву. Підкреслена увага до власного дитинства і своєї родини в названій збірці Савки, як часто і в інших поезіях жіночого авторства (наприклад, у Оксани Забужко: «Мов дзеркальце заднього огляду, образ дитинства / Рукою направ — і наведений промінь схопи», «Ця мудрість твоїх чотирьох з половиною літ: / Там дівчинка стягує брівки — вдивляється в неї / Жаждиво, мов ждеш на підказку...») («Мов дзеркальце заднього огляду», «Диригент останньої свічки», 1990)), пояснюється спробою дійти сенсу власної сутності через рефлексію витоків своєї особистості, через духовну наступність свого роду («я дитина / я світло / я тінь / я квітка із вузликом зав'язі / люби мене завше / моя найдорожча прамамо» («Будь мені ангелом», «Квіти цмину»)). Надання пріоритетного значення власній та родинній історії в ліриці такого змісту як симптом «синдрому самозакоханості» вмотивовує автобіографічність фемінного письма, одноставно виділену феміністичною критикою.

Поетизація власної історії як сублимація самозакоханості корелює у феміноцентричній ліриці з рефлексією плину часу: ототожнення свого «Я» з власним тілом зумовлює набагато гостріше переживання жінкою, ніж чоловіком, проминання життя (як у вірші Савки «Жінка не вмє прощати» («Квіти цмину»): «Жінка не вмє прощати / собі і часу / собі за те, / що не вмє втримати час / а йому / себто часу / за те що так часто / він нагадує нам / що все менше лишається нас...» [6, с. 20]), що актуалізує у фемінному дискурсі мотив старіння як втрачання, вмирання, не поширений однак у творчості чоловіків. Розгортання цього мотиву зафіксоване в більшості віршів зі збірки «Провінційні розмисли» Теодозії Зарівної, зокрема «Життя — ріка зміліла», «Підберу до тебе слова» (показові рядки з нього - «Слава Богу, старієш разом зі мною, / Обвисає шкіра, осуваються м'язи...»), «Наші колишні симпатії», «Після похорону». Мотив старості корелює в ліриці Зарівної з образом осені, що виявляє близькість жіночої сутності до природи, прагнення узгодити цикли свого життя з природними, а також з мотивом втоми, пам'яті, спогадів, що метафорично пов'язані з мотивом фотографування (див. докладніше [7]).

Рефлексія над власною історією у феміноцентричній ліриці, розцінена як вияв посиленої уваги до своєї персони, отже «самозакоханості», тісно пов'язана з переживанням ліричною героїнею / поетесою себе як цілісності-цінності в усій своїй особистісній суверенності. Така її позиція щодо власного «Я» і світу оприявнюється в ліричному тексті через мотиви самодостатності (другорядності, навіть непотрібності чоловіка, дитини, шлюбу — традиційних для патріархату жіночих цінностей) та обраності (самопрезентації як творчої, духовно непересічної натури). Найяскравіше окреслена позиція, втілена в ліриці Оксани Забужко, що однак позбавлена егоїстичного самозамилування, зверхності — її лірична героїня свідомо своєї людської та творчої гідності. У поезії «Новий закон Архімеда» з однойменної збірки розгортається мотив особистісної суверенності, виражений через поданий в епіграфі метафоричний вислів античного філософа — «Не руш моїх кіл», запозичений ліричною героїнею як життєва настанова: «...І мовлю по-еллінськи: «ме му тос кікльос тарате», — / Мужчинам, / Імперіям, / Часу: / Не руш моїх кіл [2, с. 316]. Ідея, сконцентрована в цих рядках, пронизує більшість поезій Забужко, у яких її лірична героїня відстоює свою гідність як людини («...Єдина втіха (сумнівна!) — що ні до кого, крім Бога, / Не волала досі: «Спаси!» - а значить, була сильніша / За тих, хто був поруч...») («Аркуш із блокнота: 19.09.1990», «Автостоп»), українки («І стало в горлі слово “Україна”» («Постскрипtum: дорогою додому», там само), поетеси («...і залишаєшся сам на сам / з проступаючою білиною / чистого аркуша, / ковтаючи слинку» («Ars critica», «Новий закон Архімеда»)), жінки («З усім, що є круг мене і в мені, — / Знялась, пройшла — і обійшлась без тебе» («Ти пам'ятаєш...»)). Ліричну героїню Забужко не можна назвати в прямому сенсі самозакоханою, хоча образ власного «Я», що виявляється через самохарактеристики, висловлення поглядів, думок, ціннісних пріоритетів, претендує на центральну позицію у її творах. Її відрізняє усвідомлення власної обраності, яке

не вивищує над загалом, а посилює відчуття відповідальності, змушує рефлексувати над власним життям, призначеним бути «резервуаром», у якому «з їх («рокованих на смерть», мучеників-українців. — прим. О. Ш.) витеклих життів, дочерпаних до дна, / Спливають і дзюрчать гіркі тасмні смисли» («Роковані на смерть» [2, с. 323]).

«Синдромом самозакоханості» можна пояснити притаманну феміноцентричній ліриці сконцентрованість на жіночій особистості, засадничу інтровертність, заглибленість у себе, у пошук «власних смислів», оцінюючи її не як ваду (егоїзм, зверхність тощо), а як питому рису жіночої натури, зумовлену гендерно-психологічними факторами. Текстуальний вияв цієї риси варіюється під впливом авторської індивідуальності й виявляється як залюбленість у власну натуру, що провокує типові для фемінного письма тілесність, еротизм, реалізовані через прийом самохарактеристики, сповідальні, молитовні інтонації, тему інтимних стосунків, мотив дзеркального відображення, образи із семантичної сфери жіночого тіла. Не менш поширеною формою вияву є перебільшена увага до власної історії, що провокує звернення до прийому спогадів, передусім з часів дитинства, занурення у сновидну або вимріяну псевдореальність. Рефлексія над власною долею часто корелює з мотивами плину часу, старіння, смерті і супроводжується прагненням зупинити час, метафорично втіленим у мотиві фотографування. Про потяг до демонстрації власного «Я» та своєї життєвої історії свідчить і ілюстрування поетичних книг світлинами із власним зображенням та своїх рідних, що зафіксоване у «Квітах цмину» та «Бостон-джазі» Мар'яни Савки. До «синдрому закоханості» відносимо і домінантне в ліриці, зокрема Оксани Забужко, почуття власної обраності, що ґрунтується на гіпертрофованому почутті власної загальнолюдської, національної, жіночої гідності та творчої самодостатності. Усі варіанти вияву самозакоханості зводяться до ідеї самоцінності жіночої особистості — ключової для феміноцентричної літератури.

Література:

1. Бовуар С. де. Второй пол. — Т. 1, 2; [пер. с франц. / общ. ред. и вступ. ст. С. Г. Айвазовой, коммент. М. В. Аристовой] / Симона де Бовуар. - М. : Прогресс ; СПб. : Алетейя, 1997. — 832 с.
2. Забужко О. Друга спроба : Вибране. — 2-е вид., виправл. і доп. / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2009. — 432 с.
3. Зарівна Т. Провінційні розмисли : Поезії / Теодозія Зарівна. — К. : Укр. письменник, 2008. — 79 с.
4. Савка М. Гірка мандрагора : Поезії / Мар'яна Савка. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2002. — 132 с.
5. Савка М. Бостон-джаз : Зб. поезій / Мар'яна Савка. — К. : Факт, 2008. — 96 с.
6. Савка М. Квіти цмину : Поезії / Мар'яна Савка. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2006. — 128 с.
7. Шаф О. Стильові домінанти лірики Теодозії Зарівної (на матеріалі збірки «Провінційні розмисли») / О. В. Шаф // Таїни художнього тексту : збірн. наук. праць / [ред. кол. : Н. І. Заверталюк (наук. ред)]. — Д. : Вид-во ДНУ, 2010. — Вип. 11. - С. 193–201.
8. Штолько М. Фемінність поезії Ірини Жиленко. — [Ел. ресурс] : Міжнар. Інтернет-конференція «Українська література і загальнослов'янський контекст». — [Реж. доступу] : http://www.bdpu.org/scientific_published/ukr_lit_2008.

Self-admiration Syndrome in the Female Lyric Poetry at the Turn of the XX–XXI Century (the Poetry by Oksana Zabuzhko, Teodoziia Zarivna, Mariana Savka)

The author of the article considers emotional and behavior peculiarities of the self-admiration of the women characters in lyrics to be the main factor of the female subjectivity representation, and one of the feminine prose features.